नेपाली व्याकरण शिक्षण गर्दा अपनाइएका कार्यकलापहरूको अध्ययन

https://doi.org/10.3126/tej.v11i1.54443

ईश्वर चौहान

ishwor.chauhan@gc.tu.edu.np

Article History

Received	Revised	Accepted
20th December, 2022	22nd January, 2023	5th February, 2023

लेखसार

प्रस्तुत आलेख व्याकरण शिक्षण गर्दा अपनाइएका कार्यकलापहरूको अध्ययनमा केन्द्रित छ । अध्ययनलाई पूर्णता प्रदान गर्न कक्षा ६ को पाठ्यक्रमले निर्देश गरेका व्याकरणका क्षेत्रलाई आधार बनाई सम्बन्धित शिक्षकहरूबाट तथ्य सङ्कलन र विश्लेषण गरिएको छ । यसरी अध्ययनलाई अगाडि बढाउन सामग्री सङ्कलनका विधिको रूपमा क्षेत्रीय अध्ययन विधि उपयोग गरिएको छ भने सामग्री विश्लेषण विधिको रूपमा वर्णनात्मक एवं विश्लेषणात्मक विधि अवलम्बन गरिएको छ । अध्ययन समग्रतामा व्याकरण शिक्षण गर्दा अधिकांश शिक्षकहरूले निगमनात्मक पद्धतिकेन्द्रित कार्यकलापहरूको प्रयोग गरेको तथ्यबाट पुष्टि हुन्छ । कतिपय कार्यकलापहरू विद्यार्थीको शैक्षणिक तथा मनोवैज्ञानिक स्तरभन्दा कठिन रहेका छन् । कक्षा अवलोकन र प्रश्न प्रतिक्रियाका आधारमा यी कठिन कार्यकलाप सञ्चालन गर्न शिक्षक प्रयत्नशील भएपनि परिणाम अपेक्षाअनुसार नआउने देखिन्छ । व्याकरणको आधारभूत अवधारणा शिक्षण गर्नुपर्ने कक्षा ६ का विद्यार्थीहरूलाई स्तरअनुसार थप कार्यकलापमा आवृत्त गराउन भाषा पाठ्यपुस्तक विधि तथा भाषा संसर्ग विधिअनुरूप समुचित कार्यकलापहरू प्रयोग प्रयत्न आवश्यक छ । यद्यपि व्याकरणको क्षेत्रगत वैशिष्ट्यता अध्ययन गरी आगमनात्मक पद्धतिअनुसार कार्यकलाप निर्धारण र प्रयोग अभ्यास गर्नु गराउनु आवश्यक रहेको छ । वस्तुतः शिक्षकहरूमा व्याकरण शिक्षणप्रति रहेको रूचि र तत्परताले उचित कार्यकलाप व्यवस्थापन तथा प्रशासन गर्न सक्षम रहेका छन् ।

मुख्य शब्दावली : भाषा संसर्ग, सङ्कथनात्मक, प्रासङ्गिक, नियमीकरण, व्युत्पत्ति ।

विषय प्रवेश

प्रस्तुत अध्ययनमा नेपाली व्याकरण र व्याकरण शिक्षणमा अपनाइएका कार्यकलापहरू दुई शोध्य विषय रहेका छन् । यसर्थ कक्षा ६ को नेपाली भाषा पाठ्यक्रमले निर्देश गरेका व्याकरणका क्षेत्र केन्द्रित परीक्षणबाट प्राप्त प्रतिक्रियाको विश्लेषण गरिएको छ । विश्लेषणका क्रममा काल र पक्ष, भाव र अर्थ, शब्दवर्ग, कारक र विभक्ति, लेख्यचिन्ह, वर्णविन्यास, शब्दभण्डार, पदसङ्गति तथा वाक्य जस्ता विशिष्ट क्षेत्रका कार्यकलापहरूको प्रयोग अवस्था परीक्षण गरिएको छ ।

वास्तवमा भाषाको शुद्ध र व्यवस्थित प्रयोग गर्ने नियमहरूको निरूपण गर्ने शास्त्र व्याकरण हो । नेपाली भाषाको व्याकरण र विकासशील अवस्थालाई हेर्दा भाषा र व्याकरणको संयुक्त अस्तित्व स्वीकार्नुपर्ने हुन्छ । भाषा शिक्षण गर्नु भनेको भाषाका बोध र अभिव्यक्ति पक्षका सीपहरूको शिक्षण गर्नु हो । भाषिक सीप अर्थात् कलाका रूपमा नेपाली शिक्षण गर्दा त्यति सहजता भने छैन । यसर्थ भाषिक सीपको शिक्षणका साथमा भाषालाई शिष्ट र व्यवस्थित बनाउन व्याकरण शिक्षण अनिवार्य छ । यसर्थ व्याकरण शिक्षणका प्रचलित निगमन विधि, आगमन विधि, भाषा संसर्ग विधि तथा भाषा पाठ्यपुस्तक विधि अनुरूप उचित कार्यकलापहरू सञ्चालन गरी व्याकरण शिक्षण गर्नु वाञ्छनीय हुन्छ । यही सैद्धान्तिक पृष्ठभूमिमा केन्द्रित भई अध्ययनलाई पूर्णता दिइएको छ ।

समग्रमा व्याकरण शिक्षणमा अपनाइएका कार्यकलापहरूको अध्ययन गर्दा अधिकांश शिक्षकहरूले निगमनात्मक पद्धतिकेन्द्रित कार्यकलापहरूको प्रयोग गरेको पाइन्छ । यस विधिका अलावा भाषा पाठ्यपुस्तक विधि तथा भाषा संसर्ग विधिअनुरूप कार्यकलापहरू निर्धारण र प्रयोग गरेको पाइन्छ । शिक्षकहरूले अवलम्बन गरेका कतिपय

कार्यकलापहरू विद्यार्थीको शैक्षणिक तथा मनोवैज्ञानिक स्तर भन्दा कठिन रहेका छन् । यस्ता कठिन कार्यकलाप सञ्चालन गर्न शिक्षक प्रयत्नशील भएपनि परिणाम अपेक्षाअनुसार नआउने देखिन्छ । व्याकरणको आधारभूत अवधारणा शिक्षण गर्नुपर्ने कक्षा ६ का विद्यार्थीहरूलाई स्तरअनुसार थप कार्यकलापमा आवृत्त गराउन आश्यक छ । साथै व्याकरणको क्षेत्रगत वैशिष्ट्यता अध्ययन गरी आगमनात्मक पद्धतिअनुसार कार्यकलाप निर्धारण र प्रयोग अभ्यास गर्नु पनि अपरिहार्य छ ।

अध्ययनको उद्देश्य

प्रस्तुत अध्ययनका उद्देश्यहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

- नेपाली व्याकरण शिक्षण गर्दा अपनाइएका विधिहरूको पहिचान गर्नु,
- नेपाली व्याकरण शिक्षण गर्दा अपनाइएका कार्यकलापहरूको अध्ययन गर्नु ।

अध्ययन विधि

यस आलेखलाई पूर्णता प्रदान गर्न सामग्री सङ्कलनका विधिको रूपमा क्षेत्रीय अध्ययन विधि उपयोग गरिएको छ भने सामग्री विश्लेषण विधिको रूपमा वर्णनात्मक एवम् विश्लेषणात्मक विधि अवलम्बन गरिएको छ । अध्ययनका क्रममा नेपाली व्याकरण शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूलाई जनसङ्ख्या मानी जसमध्ये काठमाडौं जिल्लाका कक्षा ६ मा व्याकरण शिक्षण गर्ने १० विद्यालयका जम्मा १० जना शिक्षकहरूलाई नमुना जनसङ्ख्या मानी तथ्य सङ्कलन गरिएको छ । प्रश्नावली र अवलोकन फारामलाई सामग्री सङ्कलनको औजारको रूपमा प्रयोग गरिएको छ । औजार निर्माण गर्दा कक्षा ६ को पाठ्यक्रमले निर्देश गरेका व्याकरण शिक्षणका क्षेत्र र क्षेत्रगत कार्यकलाप समेटिने गरी आधारहरू तय गरिएको छ । यसरी निर्मित परीक्षण प्रशासन पश्चात् प्राप्त तथ्यको प्रतिशत निर्धारण गरी तालिकीकरण साथ व्याख्या तथा विश्लेषण गरी सामान्यीकृत निष्कर्ष प्रदान गरिएको छ ।

अध्ययनको सैद्धान्तिक स्वरूप

व्याकरणको परिचय

मानव समुदायमा सम्प्रेषणको कार्य गर्ने यादृच्छिक र परम्परित वाक्यप्रतीकहरूको व्यवस्थालाई भाषा भनिन्छ (शर्मा र लुइँटेल, २०६४ पृ. २) । यसरी भाषिक व्यवस्थाभित्र व्याकरणिक व्यवस्था अन्तर्निहित हुने भएकाले स्तरयुक्त र उपयुक्त रूपमा सम्प्रेषणीय भाषाको प्रयोग गर्ने विशिष्ट व्यवस्था व्याकरण हो । प्रयोगात्मक नेपाली वृहत शब्दकोशअनुसार भाषाका वर्ण, रूप, शब्द, वाक्य आदिमा अन्तर्निहित व्यवस्थासाथै भाषाको व्यवस्थाभित्र रहेका नियमहरूको उदाहरण सहित वर्णन तथा व्याख्या भएको पुस्तक नै व्याकरण हो ।

परम्परागत मान्यताअनुसार शुद्ध लेख्न र बोल्न सिकाउने विधालाई व्याकरण भनिन्छ । यस दृष्टिले व्याकरणको शिक्षणबाट विद्यार्थीमा हुने भाषा प्रयोगको अशुद्धिलाई निर्मूल पार्न सकिन्छ (शर्मा र पौडेल, २०६० पृ. १५३) । यसर्थ व्याकरणको औपचारिक शिक्षण गरिनुपर्ने परम्परागत धारणाअनुसार व्याकरणको ज्ञान प्राप्तिपछि भाषा स्वतः सिकिन्छ भन्ने दृष्टिकोण र मान्यता रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

नेपाली भाषाको व्याकरण र विकासशील अवस्थालाई हेर्दा भाषा र व्याकरणको संयुक्त अस्तित्व स्वीकार्नुपर्ने हुन्छ । भाषा शिक्षण गर्नु भनेको भाषाका बोध र अभिव्यक्ति पक्षका चार सीप (सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइ) को शिक्षण गर्नु हो । भाषिक सीप अर्थात् कलाका रूपमा नेपाली शिक्षण गर्दा त्यति सहजता भने छैन । यसर्थ भाषिक सीपको शिक्षणका साथमा भाषालाई शिष्ट र व्यवस्थित बनाउन व्याकरण शिक्षण अनिवार्य छ ।

व्याकरण शिक्षणका विधिहरू

व्याकरण शिक्षणका सर्वमान्य विधिहरू निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ :

निगमन विधि

नियमीकरण, उदाहरणीकरण,प्रयोग र अभ्यासका क्रममा निर्देशित व्याकरण शिक्षण विधि नै निगमन विधि हो । नियम, सूत्र वा सिद्धान्तमा गमन गर्ने वा हिँड्ने हुनाले नै यसलाई निगमन विधि भनिएको हो (शर्मा र पौडेल, २०६०, पृ. १९३) । यस विधिमा पूर्वस्थापित अवधारणा, पूर्वकल्पना सिद्धान्त तथा नियमहरूको पुष्टीकरण, स्पष्टीकरण, व्याख्या, पुनर्व्याख्या, उदाहरणीकरण, परीक्षण, प्रयोग आदि गरिन्छ (अधिकारी, २०६३, पृ. ६१) । शिक्षक केन्द्रित विधिका रूपमा रहेको यस विधिले भाषा र व्याकरणलाई अलग राखेर शिक्षण गर्दछ । यसर्थ सैद्धान्तिक पक्षलाई महत्व दिने परम्परागत विधि नै निगमन विधि हो ।

आगमन विधि

निगमन विधिको ठिक विपरीत उदाहरणीकरण, स्पष्टीकरण, नियमीकरण, अभ्यास र आवृत्तिको क्रममा व्याकरण शिक्षण गर्ने अधुनिक विधिलाई आगमन विधि भनिन्छ (शर्मा र पौडेल, २०६०, पृ. १९५) । आगमनात्मक विधिलाई संरचनावादी भाषावैज्ञानिकहरू विशेष महत्व दिन्छन् । .... यसले भाषालाई बौद्धिक विषय नमानेर प्रयोगगत विषयबाट आत्मसात् तथा अभ्यस्त हुने विषयका रूपमा लिन्छ (अधिकारी, २०६०, पृ. ६२) । समग्रमा आगमनात्मक विधिअनुसार उदाहरणबाट सिद्धान्तको प्रतिपादन गरिन्छ । यो मनोवैज्ञानिक प्रकृतिको विद्यार्थीकेन्द्रित विधि हो । यस विधिमा भाषाभित्रबाटै व्याकरणका नियमहरूको प्रयोग अभ्यास गराइन्छ ।

भाषा संसर्ग विधि

भाषा संसर्ग विधि र प्रत्यक्ष विधिको संयुक्त मिश्रणबाट यो विधि तयार भएको देखिन्छ । यो विधि विशेषगरी प्राथमिक तह र दोस्रो भाषा सिक्ने विद्यार्थीहरूका लागि व्याकरण शिक्षण गर्न उपयुक्त मानिन्छ । ... भाषा र व्याकरणलाई बिल्कुलै अभिन्न ठान्ने यस विधिले व्याकरणको औपचारिक र पहिचानात्मक सिकाइलाई पटक्कै विश्वास गर्दैन । यसले लक्ष्य भाषाको प्रत्यक्ष संसर्ग र प्रयोगका सन्दर्भबाट व्याकरणिक सचेतताको विकास गर्ने कुरामै मूलतः ध्यान केन्द्रित गर्दछ (शर्मा र पौडेल, २०६०, पृ. १९६) । यस विधिले व्याकरणको शुद्ध, स्तरीय र शिष्ट प्रयोगलाई बढी महत्व दिन्छ । सिकारूहरू जति स्तरीय भाषिक संसर्ग प्राप्त गर्दछन् सोही अनुसार व्याकरणसम्त् भाषाको प्रयोग गर्दछन् ।

भाषा पाठ्यपुस्तक विधि

भाषा पाठ्यपुस्कका पाठ वा विधागत प्रयोग प्रसङ्गका आधारमा व्याकरण शिक्षण गर्ने विधिलाई भाषा पाठ्यपुस्तक विधि भनिन्छ र यसलाई आगमन र प्रत्यक्ष भाषा विधिको सम्मिश्रित विधि पनि भनिन्छ (शर्मा र पौडेल, २०६० पृ. १९७) । यसले भाषा र व्याकरणलाई अभिन्न छन् भन्ने दृष्टिकोण राख्दछ । यस विधिले परम्परागत क्रमिक रूपमा व्याकरण सिकाउन भन्दा पनि सङ्कथनात्मक अंशबाट व्याकरणिक पक्षको खोजी र अभ्यासमा जोड दिन्छ ।

कक्षा ६ मा व्याकरण शिक्षणका क्षेत्र र प्रमुख कार्यकलापहरू

कक्षा ६ को पाठ्यक्रमले निर्देश गरेअनुसार व्याकरण शिक्षणका क्षेत्रहरू र ती क्षेत्रसम्बन्धित कार्यकलापलाई निम्नानुसार वर्गीकरण गरिएको छ :

क्षेत्र	कार्यकलापहरू
काल र पक्ष	नियम र परिभाषा, पहिचान र प्रयोग, निर्देशित र स्वतन्त्र रचना, वाक्य परिवर्तन
भाव वा अर्थ	परिभाषा, प्रकार र उदाहरण, भाव पहिचान, भाव परिवर्तन,
शब्दवर्ग	प्रकार र परिचय, शब्द पहिचान र वर्गीकरण, व्युत्पत्ति प्रक्रिया र वर्गीकण, अर्थ पहिचान र प्रयोग

कारक र विभक्ति	कारक र विभक्तिको परिभाषा तथा सम्बन्ध, पहिचान र प्रयोग, वाक्य निर्माण र कारकीय भूमिका स्थापना
लेख्यचिन्ह	सङ्कथन निर्माण र लेख्यचिन्हको समुचित प्रयोग, पाठमा निहित लेख्यचिन्ह पहिचान, श्रुतिलेखन र चिन्ह प्रयोग
वर्णविन्यास	अनुलेखन, श्रुतिलेखन र शुद्धीकरण, त्रुटि क्षेत्र पहिचान र छलफल, नियम र प्रयोग अभ्यास
शब्दभण्डार	शब्दभण्डारको परिचय र क्षेत्र निर्धारण, स्वतन्त्र र सृजनात्मक लेखन, प्रासङ्गिक व्याख्या, प्रयोग अभ्यास
पदसङ्गति	नियम र परिभाषा, पहिचान र प्रयोग, लेखन अभ्यास र शुद्धीकरण, व्याकरणिक कोटिअनुरूप वाक्य निर्माण अभ्यास
वाक्य	परिभाषा र उदाहरण, वाक्य पहिचान, वाक्य परिवर्तन प्रयोग अभ्यास, वाक्य ढाँचा अनुरूप अनुच्छेद लेखन

(पाविके, २०६४) ।

व्याकरण शिक्षण गर्दा अपनाइएका कार्यकलापहरूको विश्लेषण

प्रस्तुत अध्ययनमा काठमाडौं जिल्लाका १० वटा विद्यालयहरूमा नेपाली व्याकरण शिक्षण गर्ने कक्षा ६ का १० जना शिक्षकहरूलाई नमुना जनसङ्ख्या मानी तथ्य सङ्कलन गरिएको छ । उक्त समूहमा प्रश्नावली र कक्षा अवलोकन फारमको प्रयोग गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । शिक्षकहरूबाट प्राप्त व्याकरणको क्षेत्र र कार्यकलापमा केन्द्रित तथ्याङ्कलाई विश्लेषका लागि प्रतिशतमा रूपान्तरण गरी निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ :

काल र पक्ष शिक्षणका कार्यकलापहरू

नेपाली व्याकरण शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले काल र पक्ष शिक्षणका क्रममा अपनाइएका कार्यकलापहरूको अवस्थालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

कार्यकलापहरू	प्रयोग अवस्था
परिभाषा र नियम बताइदिने	३१.०३ %
पहिचान र प्रयोग	२७.५८ %
निर्देशित र स्वतन्त्र रचना	१७.२४ %
वाक्य परिवर्तन	२४.१३ %

प्रस्तुत तथ्याङ्क कक्षा ६ मा व्याकरण शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले काल र पक्ष शिक्षण गर्दा अपनाउने कार्यकलापमा केन्द्रित छ । पाठ्यक्रमले निर्देशित कार्यकलाप केन्द्रित गरिएको परीक्षणका आधारमा प्राप्त प्रतिक्रियालाई हेर्दा परिभाषा र नियम बताइदिने ३१.०३ प्रतिशत, काल र पक्ष पहिचान र प्रयोग २७.५८ प्रतिशत, निर्देशित र स्वतन्त्र रचना निर्माण १७.२४ प्रतिशत तथा वाक्य परिवर्तन २४.१३ प्रतिशत प्रतिक्रिया प्राप्त भएको छ । यस तथ्यले काल र पक्ष शिक्षणको परम्परागत निगमनात्मक पद्धतिको प्रयोग अभ्यास धेरै रहेको प्रमाणित हुन्छ । यद्यपि व्याकरण शिक्षणका नवीन विधि र पद्धतिअनुरूप कार्यकलाप पनि अवलम्बन गर्ने गरिएको भने पाइन्छ । काल र पक्ष पहिचान, वाक्य परिवर्तन तथा स्वतन्त्र र निर्देशित रचना अभ्यासका कार्यकलाप सञ्चालनमा विशेष महत्व दिनुले नेपाली व्याकरण शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको सक्षमता अभिवृद्धि भएको प्रष्ट हुन्छ ।

भाव वा अर्थ शिक्षणका कार्यकलापहरू

नेपाली व्याकरण शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले भाव वा अर्थ शिक्षणका क्रममा अपनाइएका तथा अपनाउने कार्यकलापहरूको अवस्थालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

कार्यकलापहरू	प्रयोग अवस्था
परिचय वा परिभाषा	४३.४७ %
प्रकार र उदाहरण प्रस्तुत	१७.३९ %
भाव पहिचान	२१.७३ %
भाव परिवर्तन	१७.३९ %

प्रस्तुत भाव शिक्षणमा अपनाइने कार्यकलापसम्बन्धी परीक्षणबाट प्राप्त तथ्यलाई हेर्दा परिचय र परिभाषा प्रस्तुत गर्ने ४३.४७ प्रतिशत, प्रकार र उदाहरण दिएर धारणा स्पष्ट पार्ने १७.३९ प्रतिशत तथा भाव पहिचान र परिवर्तनको प्रयोग अभ्यास गराउने क्रमशः २१.७३ र १७.३९ प्रतिशत प्रतिक्रिया प्राप्त भएको छ । यस तथ्यले व्याकरण शिक्षणको क्रममा भावशिक्षणमा परिचय र परिभाषा दिने कार्यकलापलाई नै बढी महत्व दिएको देखिन्छ । भावको प्रकारगत उदाहरण तथा भाव पहिचान र परिवर्तन गर्ने कार्यकलापलाई भाषा पाठ्यपुस्तक विधिका आधारमा थप कार्यकलाप निर्धारण र अभ्यास गराउनु आवश्यक देखिन्छ । यद्यपि भाव शिक्षणका क्रममा उदाहरण प्रस्तुत गर्नु, भाव पहिचान र परिवर्तनका अभ्यास गराउनु उपयुक्त कार्यकलाप नै हुन् । यसले नेपाली व्याकरण शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूमा अपेक्षित सुधार रहेको देखिन्छ ।

शब्दवर्ग शिक्षणका कार्यकलापहरू

नेपाली व्याकरण शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले शब्दवर्ग शिक्षणका क्रममा अपनाइएका तथा अपनाउने कार्यकलापहरूको अवस्थालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

कार्यकलापहरू	प्रयोग अवस्था
प्रकार र परिचय	३२.२३ %
शब्दवर्ग पहिचान र वर्गीकरण	२८.३२ %
व्युत्पत्ति प्रक्रिया र वर्ग निर्धारण	२३ %
अर्थ पहिचान र प्रयोग	१६.४५ %

प्रस्तुत शब्दवर्ग शिक्षणका क्रममा अपनाइने कार्यकलापसम्बन्धी परीक्षणबाट प्राप्त तथ्याङ्कलाई हेर्दा क्रमशः प्रकार र परिचय दिने ३२.२३ प्रतिशत, शब्दवर्ग पहिचान र वर्गीकरण २८.३२ प्रतिशत, व्युत्पत्ति प्रक्रिया र वर्ग निर्धारण २३ प्रतिशत तथा अर्थ पहिचान र प्रयोगमा १६.४५ प्रतिशत कार्यकलापहरू अपनाइएको पाइन्छ । समग्रमा शब्दवर्गका क्षेत्र वा प्रकारगत परिचयलाई बढी महत्त्व तथा अर्थ पहिचान र प्रयोगलाई कम महत्त्व दिएको पाइन्छ । शब्दवर्ग पहिचान र वर्गीकरण तथा व्युत्पत्ति प्रक्रिया र वर्ग निर्धारणलाई प्राथमिकताका साथ प्रयोग गरिएको पाइयो । व्युत्पत्ति प्रक्रिया र वर्ग निर्धारण तहको कार्यकलाप शब्दवर्ग शिक्षणमा २३ प्रतिशत अपनाउनुले शिक्षकहरूमा व्याकरणिक सुझ वृद्धि भएको प्रष्ट देखिन्छ ।

कारक र विभक्ति शिक्षणका कार्यकलापहरू

नेपाली व्याकरण शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले कारक र विभक्ति शिक्षणका क्रममा अपनाइएका तथा अपनाउने कार्यकलापहरूको अवस्थालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

कार्यकलापहरू	प्रयोग अवस्था
कारक र विभक्तिको परिचय र प्रकार	३४.४८ %

कारक र विभक्तिको सम्बन्ध	१०.३४ %
कारक पहिचान र प्रयोग	३१.०३ %
वाक्य निर्माण र कारकीय भूमिका स्थापना	२४.१३ %

प्रस्तुत तालिकामा कारक र विभक्ति शिक्षणमा अपनाइएका कार्यकलापहरूको प्रयोग अवस्था तथ्याङ्कीय रूपमा दिइएको छ। विशेषगरी कक्षा ६ को पाठ्यक्रमले निर्देश गरेका कार्यकलापका क्षेत्रअनुसार गरिएको परीक्षणका आधार मा क्रमश : कारक र विभक्तिको परिचय र प्रकार ३४.४८ प्रतिशत, सम्बन्ध १०.३४ प्रतिशत, पहिचान र प्रयोग ३१.०३ प्रतिशत तथा वाक्य निर्माण र कारकीय भूमिका स्थापना २४.१३ प्रतिशत प्रयोग गरेको पाइन्छ । कक्षा ६ अनुसार कारक र विभक्ति व्याकरणको क्षेत्र नै कठिन रहेको देखिन्छ। कारक र विभक्तिसम्बन्धी उक्त विद्यार्थीहरूलाई सामान्य जानकारी मात्र आवश्यक देखिन्छ। कारक र विभक्तिको परिचय, प्रकार तथा सम्बन्ध स्पष्टपार्ने कार्यकलाप सञ्चालन गर्नु उचित भए तापनि कारक पहिचान र प्रयोग तथा वाक्य निर्माण र कारकीय भूमिका स्थापनाका कार्यकलाप स्तरअनुरूप नभएको देखिन्छ । कक्षा अवलोकन र प्रश्न प्रतिक्रियाका आधारमा यी कठिन कार्यकलाप सञ्चालन गर्न शिक्षक प्रयत्नशील भएपनि परिणाम अपेक्षाअनुसार नआउने देखिन्छ ।

लेख्यचिन्ह शिक्षणका कार्यकलापहरू

नेपाली व्याकरण शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले लेख्यचिन्ह शिक्षणका क्रममा अपनाइएका तथा अपनाउने कार्यकलापहरूको अवस्थालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

कार्यकलापहरू	प्रयोग अवस्था
पाठमा निहित लेख्यचिन्हहरू पहिचान	२९.२२ %
लेख्य चिन्हहरूको प्रकारगत जानकारी	१८ %
श्रुतिलेखन र चिन्ह प्रयोग	१९.४५ %
सङ्कथन निर्माण र लेख्यचिन्हको समुचित प्रयोग	३३.३३ %

प्रस्तुत तालिका लेख्यचिन्ह शिक्षणमा कार्यकलाप प्रयोगसम्बन्धी तथ्यमा केन्द्रित छ । विशेष गरी कक्षा ६ को पाठ्क्रमले निर्देश गरेका कार्यकलापका क्षेत्र केन्द्रित परीक्षण गर्दा पाठमा निहित लेख्यचिन्हहरू पहिचान २९.२२ प्रतिशत, प्रकारगत जानकारी १८ प्रतिशत, श्रुतिलेखन र चिन्ह प्रयोग १९.४५ प्रतिशत र सङ्कथन निर्माण र लेख्यचिन्हको समुचित प्रयोग ३३.३३ प्रतिशत प्रतिक्रिया प्राप्त भएको छ । उक्त कक्षामा व्याकरण शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले लेख्यचिन्ह शिक्षणका क्रममा भाषा संसर्ग विधि र भाषा पाठ्यपुस्तक विधिको समुचित प्रयोग गरेको पाइयो साथै यी विधि केन्द्रित उचित कार्यकलाप प्रयोग गर्ने कौशल रहेको देखियो । यद्यपि सङ्कथन निर्माण र लेख्य चिन्हको समुचित प्रयोगमा ३३.३३ प्रतिशत प्रतिक्रिया प्राप्त हुनुले यो कार्यकलापलाई अत्याधिक महत्व दिएको देखिन्छ। यो कार्यकलाप विद्यार्थीको शैक्षणिक तथा मनोवैज्ञानिक स्तरभन्दा कठिन रहेको देखिन्छ ।

वर्णविन्यास शिक्षणका कार्यकलापहरू

नेपाली व्याकरण शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले वर्णविन्यास शिक्षणका क्रममा अपनाइएका तथा अपनाउने कार्यकलापहरूको अवस्थालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

कार्यकलापहरू	प्रयोग अवस्था
श्रुतिलेखन र शुद्धीकरण	३५ %
अनुलेखन र शुद्धीकरण	२२.२१ %

त्रुटिक्षेत्र पहिचान र छलफल	१२ %
नियम र प्रयोग अभ्यास	३०.७९ %

प्रस्तुत तालिकाअनुसार कक्षा ६ मा वर्णविन्यास शिक्षणसम्बन्धी कार्यकलापको तथ्यलाई हेर्दा श्रुतिलेखन र शुद्धीकरणमा ३५ प्रतिशत, अनुलेखन र शुद्धीकरणमा २२.२१ प्रतिशत, त्रुटिक्षेत्र पहिचान र छलफलमा १२ प्रतिशत तथा नियम र प्रयोग अभ्यासमा ३०.७९ प्रतिशत प्रतिक्रिया प्राप्त भएको छ । समग्र कार्यकलाप र प्रयोग अवस्थालाई हेर्दा शिक्षकहरूले वर्णविन्यास शिक्षणलाई विद्यार्थीको रूचि र आवश्यकताअनुसार आगमनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको तथ्य प्राप्त भएको छ। वर्णविन्याससम्बन्धी पाठ्यक्रमले निर्देश गरेका कार्यकलापहरू र प्रयोग अवस्था उचित रहेको देखिन्छ। शिक्षकहरूमा वर्णविन्यास शिक्षणसम्बन्धी सक्षमता रहेको पनि तथ्यबाट प्रमाणित हुन्छ।

शब्दभण्डार शिक्षणका कार्यकलापहरू

नेपाली व्याकरण शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले शब्दभण्डार शिक्षणका क्रममा अपनाइएका तथा अपनाउने कार्यकलापहरूको अवस्थालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

कार्यकलापहरू	प्रयोग अवस्था
शब्दभण्डारको परिचय र स्रोत पहिचान	२२.१३ %
शब्दार्थ र वाक्यमा प्रयोग	२०.२६ %
अर्थसम्बन्ध पहिचान र प्रयोग	३९.३४ %
प्रासङ्गिक व्याख्या	१८.२७ %

प्रस्तुत तालिकामा शब्दभण्डार शिक्षणमा अपनाइएका कार्यकलापहरूको प्रयोग अवस्थासम्बन्धी तथ्यलाई दिइएको छ। उक्त तथ्यको कार्यकलाप केन्द्रित प्रयोग अवस्था हेर्दा शब्दभण्डारको परिचय र स्रोत पहिचानमा २२.१३ प्रतिशत, शब्दार्थ र वाक्यमा प्रयोगमा २०.२६ प्रतिशत, अर्थसम्बन्ध पहिचान र प्रयोग ३९.३४ प्रतिशत तथा प्रासङ्गिक व्याख्यामा १८.२७ प्रतिशत प्रतिक्रिया प्राप्त भएको छ । यस तथ्यअनुसार अर्थसम्बन्ध पहिचान र प्रयोगलाई अत्याधिक प्रयोग गरिएको छ भने प्रासङ्गिक व्याख्यालाई सबैभन्दा कम प्रयोग गरिएको छ। कक्षा छमा शब्दभण्डार शिक्षणको कार्यकलापमा अर्थसम्बन्ध पहिचान र प्रयोग तथा शब्दार्थ र वाक्यमा प्रयोग उपयुक्त कार्यकलाप भए तापनि स्रोत पहिचान र प्रासङ्गिक व्याख्या स्तरअनुकूल नभएको देखिन्छ। शिक्षकहरूलाई यसप्रकारका कठिन कार्यकालापमार्फत विद्यार्थीहरूमा शब्दभण्डारको उचित धारणा बसाउन असहज भएको तथ्य प्राप्त भएको छ।

पदसङ्गति शिक्षणका कार्यकलापहरू

नेपाली व्याकरण शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले पदसङ्गति शिक्षणका क्रममा अपनाइएका तथा अपनाउने कार्यकलापहरूको अवस्थालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

कार्यकलापहरू	प्रयोग अवस्था
नियम र परिभाषा दिने	३३.३३ %
पदसङ्गतिका क्षेत्र पहिचान र प्रयोग अभ्यास	१९.०४ %
व्याकरणिक कोटिअनुरूप वाक्य निर्माण अभ्यास	३८.०९ %
अनुच्छेद लेखन र पदसङ्गतिगत अन्विति	९.५२%

प्रस्तुत तालिकामा कक्षा ६ मा व्याकरण शिक्षणअन्तर्गत पदसङ्गति शिक्षणमा अपनाइएका कार्यकलापहरूको परीक्षणबाट प्राप्त तथ्यगत प्रयोग अवस्थालाई दिइएको छ । कार्यकलापकेन्द्रित तथ्यगत प्रयोगअवस्थालाई हेर्दा नियम र परिभाषा दिनेमा ३३.३३ प्रतिशत, पदसङ्गति क्षेत्र पहिचान र प्रयोग अभ्यासमा १९.०४ प्रतिशत, व्याकरणिक कोटिअनुरूप वाक्य निर्माण अभ्यास ३८.०९ प्रतिशत तथा अनुच्छेद लेखन र अन्वितिमा ९.५२ प्रतिशत प्रतिक्रिया प्राप्त भएको छ । व्याकरणको आधारभूत अवधारणा शिक्षण गर्नुपर्ने कक्षा ६ का विद्यार्थीहरूलाई पदसङ्गतिगत प्रयोग अभ्यास स्वभाविक रूपमा कठिन देखिन्छ । त्यसमा पनि व्याकरणिक कोटिअनुरूप वाक्य निर्माणका लागि व्याकरणका विभिन्न क्षेत्रको पूर्व अवधारणा आवश्यक पर्दछ । व्याकरणिक कोटिअनुरूप वाक्य निर्माण र अनुच्छेद लेखनको तहका कार्यकलाप सञ्चालन गर्दा सामान्य अनुच्छेद र आधारभूत वाक्यको सहयोग लिनु जरूरी देखिन्छ ।

वाक्य शिक्षणका कार्यकलापहरू

नेपाली व्याकरण शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले वाक्य शिक्षणका क्रममा अपनाइएका तथा अपनाउने कार्यकलापहरूको अवस्थालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

कार्यकलापहरू	प्रयोग अवस्था
परिभाषा र उदाहरण	२८.५७ %
वाक्य पहिचान र वाक्य ढाँचा निर्माण	२०.६२ %
वाक्य परिवर्तन र प्रयोग अभ्यास	२७ %
वाक्य ढाँचा अनुरूप अनुच्छेद लेखन	२३.८१ %

प्रस्तुत तालिकामा वाक्य शिक्षण गर्दा केकस्ता कार्यकलाप केकति मात्रामा अपनाइएका छन् ? भन्ने तथ्यगत जानकारी दिइएको छ । तालिकाअनुसार परिभाषा र उदाहरणमा २८.२५ प्रतिशत, वाक्य पहिचान र वाक्य ढाँचा निर्माणमा २०.६२ प्रतिशत, वाक्य परिवर्तन र प्रयोग अभ्यासमा २७ प्रतिशत तथा वाक्य ढाँचाअनुरूप अनुच्छेद लेखनमा २३.८१ प्रतिशत प्रयोग अवस्था रहेको प्रतिक्रिया प्राप्त भएको थियो । वाक्य भाषाको सबैभन्दा ठुला व्याकरणात्मक र अर्थयुक्त एकाइ भएको हुनाले सोहीअनुरूप कार्यकलापहरूको छनोट आवश्यक हुन्छ । वाक्यको परिभाषा र उदाहरण दिएर प्रकारगत पहिचान गरी ढाँचा निर्माणमा अभ्यस गराउने कार्यकलापलाई विशेष महत्व दिएको पाइन्छ । कक्षा ६ का विद्यार्थीहरूको स्तरअनुसार थप कार्यकलापमा आवृत्त गराउन भाषा पाठ्यपुस्तक विधिलाई समुचित प्रयोग गर्नु जरूरी देखिन्छ । अधारभूत वाक्यको तहबाट अनुच्छेद लेखन अभ्यास गराउनु बढी व्यावहारिक देखिन्छ ।

निष्कर्ष

प्रस्तुत अध्ययनमा कक्षा ६ को नेपाली भाषा पाठ्यक्रमले निर्देश गरेका व्याकरणका क्षेत्रकेन्द्रित परीक्षणबाट प्राप्त प्रतिक्रियाको विश्लेषण गरिएको छ । विश्लेषणका क्रममा काल र पक्ष, भाव र अर्थ, शब्दवर्ग, कारक र विभक्ति, लेख्यचिन्ह, वर्णविन्यास, शब्दभण्डार, पदसङ्गति तथा वाक्य जस्ता विशिष्ट क्षेत्रका कार्यकलापहरूको प्रयोग अवस्था परीक्षण गरिएको थियो । परीक्षणबाट प्राप्त तथ्यगत विश्लेषणको निष्कर्षलाई सारांशीकृत रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

व्याकरण शिक्षणका क्रममा काल र पक्ष शिक्षणमा परम्परागत निगमनात्मक पद्धतिअनुरूप क्रियाकलापहरू केन्द्रित रहेको तथ्यबाट प्रमाणित हुन्छ । यद्यपि व्याकरण शिक्षणका नवीन विधि र पद्धतिअनुरूप कार्यकलाप पनि अवलम्बन गर्ने गरिएको भने पाइन्छ । काल र पक्ष पहिचान, वाक्य परिवर्तन तथा स्वतन्त्र र निर्देशित रचना अभ्यासका कार्यकलाप सञ्चालनमा विशेष महत्व दिइएको छ । त्यसैगरी भाव शिक्षणमा परिचय र परिभाषा दिने कार्यकलापलाई बढी महत्व दिएको देखिन्छ । भावको प्रकारगत उदाहरण तथा भाव पहिचान र परिवर्तन गर्ने

कार्यकलापलाई भाषा पाठ्यपुस्तक विधिका आधारमा थप कार्यकलाप निर्धारण र अभ्यास गराउनु आवश्यक देखिन्छ । यद्यपि भाव शिक्षणका क्रममा उदाहरण प्रस्तुत गर्नु, भाव पहिचान र परिवर्तनका अभ्यास गराउनु उपयुक्त कार्यकलाप नै हुन् । शब्दवर्ग शिक्षणमा अपनाइएका कार्यकलापहरूको परीक्षणबाट शब्दवर्गका क्षेत्र वा प्रकारगत परिचयलाई बढी महत्व तथा अर्थ पहिचान र प्रयोगलाई कम महत्व दिएको पाइन्छ । शब्दवर्ग पहिचान र वर्गीकरण तथा व्युत्पत्ति प्रक्रिया र वर्ग निर्धारणलाई प्राथमिकताका साथ प्रयोग गरिएको पाइयो । व्युत्पत्ति प्रक्रिया र वर्ग निर्धारण तहको कार्यकलाप शब्दवर्ग शिक्षणमा २३ प्रतिशत अपनाउनुले शिक्षकहरूमा व्याकरणिक सुझ वृद्धि भएको प्रष्ट देखिन्छ ।

कक्षा ६ अनुसार कारक र विभक्ति व्याकरणको क्षेत्र नै कठिन रहेको देखिन्छ । कारक र विभक्तिसम्बन्धी विद्यार्थीहरूलाई सामान्य जानकारी मात्र आवश्यक देखिन्छ । कारक र विभक्तिको परिचय, प्रकार तथा सम्बन्ध स्पष्टपार्ने कार्यकलाप सञ्चालन गर्नु उचित भए तापनि कारक पहिचान र प्रयोग तथा वाक्य निर्माण र कारकीय भूमिका स्थापनाका कार्यकलाप स्तरअनुरूप नभएको देखिन्छ । कक्षा अवलोकन र प्रश्न प्रतिक्रियाका आधारमा यी कठिन कार्यकलाप सञ्चालन गर्न शिक्षक प्रयत्नशील भएपनि परिणाम अपेक्षाअनुसार नआउने देखिन्छ । उक्त कक्षामा व्याकरण शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूले लेख्यचिन्ह शिक्षणका क्रममा भाषा संसर्ग विधि र भाषा पाठ्यपुस्तक विधिको समुचित प्रयोग गरेको पइयो साथै यी विधि केन्द्रित उचित कार्यकलाप प्रयोग गर्ने कौशल रहेको देखियो । यद्यपि सङ्कथन निर्माण र लेख्य चिन्हको समुचित प्रयोगमा ३३.३३ प्रतिशत प्रतिक्रिया प्राप्त हुनुले यो कार्यकलापलाई अत्याधिक महत्व दिएको देखिन्छ । यो कार्यकलाप विद्यार्थीको शैक्षणिक तथा मनोवैज्ञानिक स्तर भन्दा कठिन रहेको देखिन्छ ।

समग्र कार्यकलाप र प्रयोग अवस्थालाई हेर्दा शिक्षकहरूले वर्णविन्यास शिक्षणलाई विद्यार्थीको रूचि र आवश्यकताअनुसार आगमनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको तथ्य प्राप्त भएको छ । वर्णविन्याससम्बन्धी पाठ्यक्रमले निर्देश गरेका कार्यकलापहरू र प्रयोग अवस्था उचित रहेको देखिन्छ । शिक्षकहरूमा वर्णविन्यास शिक्षणसम्बन्धी सक्षमता रहेको पनि तथ्यबाट प्रमाणित हुन्छ । त्यसैगरी कक्षा ६ मा शब्दभण्डार शिक्षणको कार्यकलापमा अर्थसम्बन्ध पहिचान र प्रयोग तथा शब्दार्थ र वाक्यमा प्रयोग उपयुक्त कार्यकलाप भए तापनि स्रोत पहिचान र प्रासङ्गिक व्याख्या स्तरअनुकूल नभएको देखिन्छ । शिक्षकहरूलाई यसप्रकारका कठिन कार्यकलापमार्फत विद्यार्थीहरूमा शब्दभण्डारको उचित धारणा बसाउन असहज भएको तथ्य प्राप्त भएको छ ।

व्याकरणको आधारभूत अवधारणा शिक्षण गर्नुपर्ने कक्षा ६ का विद्यार्थीहरूलाई पदसङ्गतिगत प्रयोग अभ्यास स्वभाविक रूपमा कठिन देखिन्छ । त्यसमा पनि व्याकरणिक कोटिअनुरूप वाक्य निर्माणका लागि व्याकरणका विभिन्न क्षेत्रको पूर्व अवधारणा आवश्यक पर्दछ । व्याकरणिक कोटिअनुरूप वाक्य निर्माण र अनुच्छेद लेखनको तहका कार्यकलाप सञ्चालन गर्दा सामान्य अनुच्छेद र आधारभूत वाक्यको सहयोग लिनु जरूरी देखिन्छ । वाक्य भाषाको सबैभन्दा ठुला व्याकरणात्मक र अर्थयुक्त एकाइ भएको हुनाले सोहीअनुरूप कार्यकलापहरूको छनोट आवश्यक हुन्छ । वाक्यको परि भाषा र उदाहरण दिएर प्रकरगत पहिचान गरी ढाँचा निर्माणमा अभ्यास गराउने कार्यकलापलाई विशेष महत्व दिएको पाइन्छ। कक्षा ६ का विद्यार्थीहरूको स्तरअनुसार थप कार्यकलापमा आवृत्त गराउन भाषा पाठ्यपुस्तक विधिलाई समुचित प्रयोग गर्नु जरूरी देखिन्छ । अधारभूत वाक्यको तहबाट अनुच्छेद लेखन अभ्यास गराउनु बढी व्यावहारिक देखिन्छ ।

(**श्री ईश्वर चौहान,** *त्रिभुवन विश्वविद्यालय, गोरखा क्याम्पस, गोरखामा नेपाली शिक्षा विभागमा प्राध्यापनरत हुनुहुन्छ । प्राज्ञिक लेखन र प्रकाशनमा विशेष रूची राख्ने चौहानका विभिन्न अनुसन्धानमूलक लेखहरू प्रकाशित छन् ।)*

सन्दर्भसामग्री

अधिकारी, हेमाङ्गराज, (२०५८), *समसामयिक नेपाली व्याकरण,* काठमाडौं : कुञ्जन प्रकाशन ।

अधिकारी, हेमाङ्गराज, (२०६३), *भाषाशिक्षण : केही परिप्रेक्ष्य तथा पद्धति,* काठमाडौं :विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

चौहान, ईश्वर, (२०६६), *सरकारी र बोर्डिङ स्कुलका तालिम प्राप्त र अप्राप्त शिक्षकहरूले कक्षा ६ मा व्याकरण शिक्षण गर्दा अपनाइएका कार्यकलापहरूको अध्ययन,* अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग , त्रि. वि., कीर्तिपुर ।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, (२०६४), *निम्नमाध्यमिक तहको पाठ्यक्रम,* नेपाल सरकार, शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय ।

शर्मा, केदारप्रसाद र माधव पौडेल, (२०६०), *नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण,* कीर्तिपुर : न्यु हिरा बुक्स ।

शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइँटेल, (२०६४), *आधुनिक भाषाविज्ञान,* काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।